

Haydar el-Herevî'nin I. Mehmed'e İthaf Ettiği *el-Keşşâf Şerhi*'nin Tespiti ve Eserin Literatür, Biyografi ve Tarih Alanlarında Sunduğu Veriler*

M. Taba Boyalık**

Detection of Haydar al-Harawî's Sharh al-Kashhâf dedicated to Mehmed I and the data presented in this work in the literature, biography and history

Abstract ■ Burhân al-Dîn Haydar al-Harawî is one of the scholars invited from the East to the Ottoman lands during the foundation period of the Ottoman State. al-Harawî, who was reported to come to Bursa with the invitation of Sultan Mehmed I, came to prominence as a distinguished scholar in the ten-year time period he spent here and taught important Ottoman scholars. Although it is reported by biographers such as Tashkuprîzâdah and Haji Khalîfah that al-Harawî wrote a gloss/*sharh* on al-Taftâzânî's commentary on *al-Kashshâf*, the manuscripts of this work have not been determined until now. Thus, contemporary studies on *al-Kashshâf* literature in this regard have been satisfied with the information given in biographical sources. A manuscript of this work, which we identified as belonging to Haydar al-Harawî, reveals the place of al-Harawî in *al-Kashshâf* literature and besides that, it presents important data in the tafsîr glosses, al-Harawî's biography and Ottoman history. In this article, after briefly mentioning the biography of al-Harawî, the discovered manuscript will be introduced and then the information contained in this work on literature, biography and history will be evaluated. During these evaluations, it will be especially mentioned that Haji Khalîfah uses this work as a source in many of the explanations he made.

Keywords: Haydar al-Harawî, *Sharh al-Kashshâf*, *al-Kashshâf* literature, Sultan Mehmed I, Haji Khalîfah, Bursa.

Giriş

Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) ve onu izleyerek Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) verdikleri bilgilere göre Burhâneddin Haydar el-Herevî

* Bu çalışma, 114K319 numaralı TÜBİTAK projesi çerçevesinde desteklenmiştir.

** İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi.

(ö. 818-830/1416-1427), hocası Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *el-Keşşâf* şerhine bir hâşiyeye yazmış ve bu eserde Cürçânî'nin (ö. 816/1413) Teftâzânî'ye yönelttiği eleştirilere cevaplar vermiştir.¹ Kâtib Çelebi ayrıca, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı üzerine oluşan literatüre dair açıklamalarını noktalarken, Şeyh Haydar'ın *Hâşiyetü'l-Keşşâf* adlı eserinden *el-Keşşâf* hakkında bazı değerlendirmeler aktarmıştır.² Burada bahsedilen Şeyh Haydar'ın Haydar el-Herevî olması güçlü bir ihtimal olarak gözükse de, Çelebi'nin daha birkaç sayfa önce Haydar el-Herevî'nin sadece Teftâzânî'nin şerhine yazdığı hâşiyeden bahsederek konuyu kapatmış olması³ bu konuda şüphe uyandırmaktadır.

Haydar el-Herevî'nin *el-Keşşâf* literatüründeki yerinin bu güne kadar büyük ölçüde karanlıkta kalmasının nedeni, *el-Keşşâf* literatürü üzerine yapılan çağdaş çalışmalarda onun ilgili eserinin yazma nüshalarının tespit edilememiş olmasıdır. Haydar el-Herevî'nin *el-Keşşâf* şerhinin tespit ettiğimiz bir yazma nüshası, eserin *el-Keşşâf* literatüründeki yeri hakkındaki kapalı noktaları büyük ölçüde aydınlatmakta, bunun yanı sıra biyografi ve tarih alanlarında önemli veriler sunmaktadır.

Bu eserin kapsamlı girişinde *el-Keşşâf* tefsiri ve *el-Keşşâf* literatürü hakkında çarpıcı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmeler Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn*'da *el-Keşşâf* literatürü kısmında verdiği bilgilerin başlıca kaynağı olması bakımından özellikle önemlidir. Herevî'nin ilim yolculukları, hocası Teftâzânî ile ilişkisi, Horasan bölgesinden gelen bir âlim olarak Bursa şehri, Osmanlı ve başta Sultan I. Mehmed (ö. 824/1421) olmak üzere Osmanlı sultanları hakkındaki kanaatleri de yine eserin girişinden öğrenilmektedir. Girişten sonraki kısımlar ise eserin kaynakları, yöntemi ve literatüre katkıları hakkında veriler içermektedir.

Bu makalede, öncelikle Haydar el-Herevî'nin hayat hikâyesi tarih ve biyografi kaynaklarından hareketle kısaca ele alınacaktır. *el-Keşşâf* şerhinin sunduğu biyografik katkıların görülebilmesi için bu adım gereklidir. İkinci olarak, tespit edilen yazma nüsha tanıtılarak söz konusu eserin Herevî'ye aidiyetinden bahsedilecektir. Ardından eserin girişinde yer alan literatür, biyografi ve tarih alanındaki veriler ele alınacak, eserin içeriğiyle ilgili de bazı tespitler yapılacaktır.

1 Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-'Usmâniyye* (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî 1395/1975), s. 37; Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 1362/1942), II, s. 1479; a.mlf. *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâri'l-fuhûl* (İstanbul: IRCICA 2010), II, s. 70.

2 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1482-1484.

3 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1479.

1. Tarih ve Biyografi kaynaklarında Haydar el-Herevî

Haydar el-Herevî'nin hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu konudaki bilgilerimiz Hâfız Halil b. İsmail (ö. 857/1453'ten sonra), Âşıkpaşazâde (ö. 891/1491'den sonra), Mehmed Neşrî (ö. 926/1520 [?]), Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1008/1599) ve Solakzâde (ö. 1068/1658) gibi tarihçilerin ve Sehâvî (ö. 902/1497), Süyûtî (ö. 911/1505), Taşköprülüzâde ve Kâtib Çelebi gibi biyografi yazarlarının eserlerine dayanmaktadır. Âşıkpaşazâde, Herevî'den tarihi olaylar bağlamında bahsetmiştir. O, Bedreddin es-Simâvî'nin (ö. 823/1420) idamından söz ederken, Haydar el-Herevî'nin Acem diyarından yeni geldiğini ve sürekli Sultan I. Mehmed'in yanında bulunduğunu, Şeyh Bedreddin'in hükmünün ona sorulduğunu, onun da "Kanı helâldür ammâ malı haramdur" diye fetva verdiğini ve bu fetvanın uygulandığını bildirir.⁴ Neşrî de aynı bilgileri benzer ifadelerle tekrarlamıştır.⁵ Hoca Sadeddin Efendi ise bu konuda biraz daha ayrıntı verir. Özetle onun ifadelerine göre, Bedreddin es-Simâvî'nin durumu, oluşturulan bir âlimler heyetinde genişçe tartışılmış, âlimler Simâvî'yi eleştirmişler ve "yüzyılın başında Acem diyarından gelerek Anadolu'yu sevince boğan, ilim taliplerinin mutluluk kaynağı, Tefâtânî'nin öğrencisi, seçkin âlim Haydar el-Herevî", Şeyh Bedreddin'i şerî delillerle susturmuş, âyet ve hadislerle onun sesini kestikten sonra kanının helal olduğu fetvasını vermiştir.⁶ Hoca Sadeddin Efendi'nin verdiği bu bilgiler neredeyse aynı ifadelerle Solakzâde tarafından da tekrarlanmıştır.⁷ Sözü edilen tarihi kaynaklar topluca göz önüne alındığında, Herevî'nin Şeyh Bedreddin'in yargılandığı hey'etin başında bulunduğu, Bedreddin'in kendisine yöneltilen suçlamaları reddetmesinin ardından yapılan münazarada Herevî'nin onu itirafa mecbur bıraktığı, ardından malını haram kılarak katline fetva verdiği ve Dîvân-ı Hümâyun'un aynı yöndeki kanaati ve Sultan Çelebi Mehmed'in de onayıyla fetvanın hükme dönüştüğü sonucu çıkmaktadır.⁸ Öte yandan

4 Âşıkpaşazâde Derviş Ahmed, *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı tarihi (1285-1502)]*, haz. Necdet Öztürk (İstanbul: Bilge Kültür Sanat 2013), s. 124.

5 Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat – Mehmet A. Köymen (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1957), II, s. 547.

6 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcür-tevârih* (İstanbul: Tab'hâne-i Âmire 1279), I, s. 299.

7 Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, haz. Vahid Çabuk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1989), I, s. 184-185. Konuyla ilgili tarih kaynaklarının bir değerlendirmesi için bk. Necdet Kurdakul, *Bütün Yönleriyle Bedreddin* (İstanbul: Döler Reklam Yayınları 1977), s. 39-48.

8 Şeyh Bedreddin'in yargılanma sürecinin ayrıntıları için bk. Yaşar Şahin Anıl, *Osmanlı Döneminde İki Dava: Şeyh Bedreddin ve Midhat Paşa Davaları*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1995), s. 85-90.

Şeyh Bedreddin'in torunu Hâfız Halil b. İsmail'in *Menâkıbnâme*'sinde ise Şeyh Bedreddin'in söz konusu yargılamada Haydar el-Herevî ile yaptığı münazarada galip geldiği, onun katline şeriat bakımından yol bulunmadığı, Herevî'nin onun katline rıza göstermediği ve katlin sultanın iradesi ve başka âlimlerin örf'e dayalı fetvasıyla gerçekleştiği belirtilmiştir.⁹ Gerek klasik kaynaklarda gerekse çağdaş araştırmalarda Herevî'nin yürüttüğü yargılama süreciyle ilgili iki farklı tablo ortaya çıkmaktadır.¹⁰

Herevî'nin biyografisini ilk kez müstakil olarak ele alan Sehâvî, onun Şiraz'da Kazzâriyye müderrisi olduğunu ve Tefâtânî'den okuduğunu bildirir.¹¹ O yine, Herevî'nin *el-Ferâizü's-Sirâciyye* şârihi olduğunu¹² ve *el-Keşşâf* okuttuğunu belirtmiştir.¹³ Süyûtî, Herevî'nin biyografisini verirken ondan Haydaratü's-Şîrâzî sümme'r-Rûmî, Burhânüddin olarak bahsetmiştir. O, Herevî'nin meânî, beyân ve Arapça'da allâme olduğunu, Tefâtânî'nin öğrencisi olduğunu, Kazvîni'nin (ö. 750/1350) *el-Îzâh*'ını memzuc yöntemle şerh ettiğini, Anadolu'ya gelip ders verdiğini, hocası Muhyiddin el-Kâfiyeci'nin (ö. 879/1474) ondan ders aldığını ve 820 yılından sonra vefat ettiğini bildirmiştir.¹⁴ Taşköprülüzâde ise onun künyesini Burhânüddin Haydar b. Mahmûd¹⁵ el-Hâfi el-Herevî olarak vermiş ve onun Tefâtânî'nin öğrencisi olduğunu, tahkik ehli olup ilimlerde zirveye ulaştığını ve iffet, mürüvvet ve takva sahibi olduğunu ifade etmiştir. Süyûtî eser olarak sadece *el-Îzâh* şerhinden bahsederken, Taşköprülüzâde bunun yanı sıra onun üstadı Tefâtânî'nin *el-Keşşâf* şerhine yazdığı hâşiyeyi (*Havâşî ale şerhi'l-Keşşâf*) gördüğünü, Herevî'nin burada Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin Tefâtânî'ye getirdiği itirazlara cevaplar verdiğini belirtmiş, yine *el-Ferâizü's-Sirâciyye* üzerine bir şerhi bulunduğunu duyduğunu

9 Müfid Yüksel, *Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin* (İstanbul: Bakış Yayınları 2002), s. 53-61.

10 Bu konudaki kaynakların ve görüşlerin geniş bir değerlendirmesi için bk. Ahmed Güner Sayar, "*Velayet'ten 'Siyâset'e Şeyh Bedreddin* (İstanbul: Ötüken 2008), s. 404-441; ayrıca bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler: 15-17. Yüzyıllar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2014), s. 204-205.

11 Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'li-ehli'l-karni't-tâsi'* (Beyrut: Menşûrâtü dâri'l-mektebeti'l-hayât, ts.), III, s. 169.

12 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, X, s. 131.

13 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi'*, IV, s. 199.

14 Celaleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyin ve'n-nühât* (Lübnan/Sayda: Mektebetü'l-asriyye, ts.) I, s. 549.

15 Taşköprülüzâde babasının ismini Mahmûd olarak verse de Kâtib Çelebi ve Edirnevî gibi biyografi yazarları ve son dönem biyografi yazarları ittifakla Muhammed ismini vermişlerdir. Bu çalışmada da Muhammed ismi esas alınacaktır.

kaydetmiştir. Taşköprülüzâde onun 820-830 yılları arasındaki bir tarihte vefat ettiğini bildirmiştir.¹⁶

Herevî'nin Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* şerhi üzerine hâşiye yazdığı bilgisi ilk kez Taşköprülüzâde'de görülmektedir. Bu konuda onu Kâtib Çelebi izler. Çelebi *Keşfü'z-zünûn*'da Herevî'nin Sadüddin et-Teftâzânî'nin hâşiyesi üzerine bir hâşiye yazarak burada Seyyid Şerîf'in itirazlarına cevaplar verdiğini bildirmiş,¹⁷ önceki kaynaklardan farklı olarak, Herevî'ye nakil ağırlıklı bir *el-Mevâkıf* şerhi nispet etmiş¹⁸ ve Herevî'nin vefat tarihi olarak bir yerde 830 yılına¹⁹ başka bir yerde ise 820 ile 830 aralığına²⁰ işaret etmiştir. Çelebi daha sonra kaleme aldığı bilinen *Süllemül-vusûl*'de ise Herevî'nin Bursa'da 825 yılında vefat ettiğini belirtmiş, ardından atf da yaparak Taşköprülüzâde'nin verdiği yukarıda değinilen bilgileri aktarmıştır. O bunlara ve diğer biyografik kaynaklarda verilen bilgilere ilave olarak, Kemâlpaşazâde'nin (ö. 940/1534) bazı eserlerinde Herevî'nin Seyyid Şerîf'in öğrencisi olduğunun belirtildiğini ve bunun mümkün olduğunu, ayrıca Herevî'nin Sultan Murad zamanında Edirne müftüsü olduğunun rivayet edildiğini söyler.²¹ Muhtemelen bu rivayetle ilgili olarak Taşköprülüzâde, Herevî'den "el-Müftî fi'l-bilâdi'r-Rûmiyye"²² diye bahsetmiş ve Edirnevî de bu konuda onu izlemiştir.²³ Çelebi sözü edilen açıklamaların ardından, Herevî'nin *Hâşiyetü'l-Keşşâf*'ında onun durumu hakkında açıklamalar bulunduğunu belirterek oradan şu bilgileri aktarır: "Yüce Allah beni Serahs şehrindeki en-Nıhrîr [Teftâzânî]'nin yakınına gitmekle mesut etti. O, Semerkand'a yönelene kadar ona komşuluk etme fırsatı buldum. Bense Şiraz'a yöneldim ve orada senelerce kalarak tedrisle meşgul oldum. Tebriz'de dört yıldan fazla, Şirvan'da sekiz yıl kaldım. Sonra hacca niyetlendim ve sebeplerin tevafuk ettirmesiyle Rum beldesine gittim. Oranın Sultanı Mehmed b. Bayezid ülkesinde kalmamı rica etti ve ben de on yıla yakın süre Bursa'da kaldım."²⁴ Burada verilen bilgiler önceki tarih ve biyografi kaynaklarında yer almamaktadır. Kâtib Çelebi son

16 Taşköprüzâde, *eş-Şakâik*, s. 37-38.

17 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1479.

18 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1894.

19 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1247.

20 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1894.

21 Kâtib Çelebi, *Süllemül-vusûl*, II, s. 70.

22 Taşköprüzâde, *eş-Şakâik*, s. 70.

23 Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî: *Tabakâtü'l-müfessirin* (Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem 1417/1997) s. 324.

24 Kâtib Çelebi, *Süllemül-vusûl*, II, s. 70.

olarak, Molla Hüsrev (ö. 885/1480) ve Kâfiyecî'nin Herevî'den okuduğunu bildirmişdir.²⁵ Çelebi ilerleyen ciltlerde I. Mehmed'in biyografisini verirken, Bedreddin es-Simâvî'nin ölüm fetvasını verenin Haydar el-Herevî olduğunu da eklemiştir.²⁶

Topluca bakıldığında, Herevî'nin kaynaklarda zikredilen eserleri *Hâşiye alâ Şerhi Sa'di'd-dîn ale'l-Keşşâf*,²⁷ *Hâşiye ale'l-Keşşâf*,²⁸ *Şerhu'l-Îzâh li'l-Kazvîni*,²⁹ *Şerhu'l-Mevâkıfli'l-İcti*³⁰ ve *Şerhu's-Sirâciyyeti fi'l-farâiz*'dir.³¹ Bunlardan ilk ikisinin iki ayrı eser mi yoksa tek bir eser mi olduğu ileride tartışılacaktır. *el-Mevâkıf* şerhinin yazma nüshaları hakkında bilgi bulunmazken, *el-Îzâh* ve *es-Sirâciyye* şerhlerinin yazma nüshaları tespit edilmiştir.³² Herevî'nin kaynaklarda zikredilen önde gelen talebeleri ise Hızır Bey b. Kadı Celâl (ö. 863/1458),³³ Fahreddin el-Acemî (ö.865/1460-61 [?]),³⁴ Muhyiddin el-Kâfiyecî (ö. 879/1474)³⁵ ve Molla Hüsrev'dir (ö. 885/1480).³⁶ Değînildiği üzere, onun vefat tarihi hakkında farklı bildirimler bulunmaktadır. Suyûtî 820'den sonra,³⁷ Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zünûn*'da bir yerde 830 yılında³⁸ başka bir yerde 820-830 yılları arasında,³⁹ *Süllemül-vusul*'de ise 825 yılında⁴⁰ vefat

25 Kâtib Çelebi, *Süllemül-vusul*, II, s. 70.

26 Kâtib Çelebi, *Süllemül-vusul*, III, s. 110.

27 Taşköprizâde, *eş-Şakâik*, s. 37; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1479; a.mlf., *Süllemül-vusul*, II, s. 70.

28 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1482; a.mlf., *Süllemül-vusul*, II, s. 70; İsmail b. Muhammed el-Bağdâdî, *Hediyyetül-ârifîn esmâül-müellifîn ve âsârül-musannifîn*, tsh. Kilisli Rifat Bilge-İbnülemin Mahmud Kemal (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951), I, 342.

29 Süyûtî, *Buğyetül-vu'ât*, I, s. 549; Taşköprizâde, *eş-Şakâik*, s. 37; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, s. 211; Bağdâdî, *Hediyyetül-ârifîn*, I, s. 342.

30 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1894; Bağdâdî, *Hediyyetül-ârifîn*, I, s. 342.

31 Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi'*, X, s. 131; Taşköprizâde, *eş-Şakâik*, s. 37; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1247; Bağdâdî, *Hediyyetül-ârifîn*, I, s. 342.

32 *el-Îzâh* şerhinin bir yazma nüshası Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi'nde 248 numarada kayıtlıdır. Bazı kataloglarda gözlenen 1797 numarası hatalıdır. *es-Sirâciyye* şerhinin ise Süleymaniye Kütüphanesi'nde beş adet yazma nüshası kayıtlıdır; bk. Kasidecizade, no. 260; Giresun Yazmalar, no. 3434; Fatih, no. 2526; Kılıç Ali Paşa, no. 503; Yeni Cami 301.

33 Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi'*, III, s 178.

34 Taşköprizâde, *eş-Şakâik*, s. 38

35 Süyûtî, *Buğyetül-vu'ât*, I, s. 549; Kâtib Çelebi, *Süllemül-vusul*, II, s. 70.

36 Taşköprizâde, *eş-Şakâik*, s. 70; Kâtib Çelebi, *Süllemül-vusul*, III, s. 219.

37 Süyûtî, *Buğyetül-vu'ât*, I, s. 549.

38 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1247.

39 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1894.

40 Kâtib Çelebi, *Süllemül-vusul*, II, s. 70.

ettiğini belirtmiştir. Bağdatlı onun doğum tarihini 780, vefat tarihini ise 854 olarak vermiştir.⁴¹ Bu vefat tarihine başka bir kaynakta rastlamadık. Mevcut veriler ışığında ancak, Herevî'nin, Bedreddin es-Simâvî'nin yargılandığı yıl⁴² ile 830 yılı arasındaki bir tarihte vefat ettiği söylenebilmektedir.

2. *el-Keşşâf* şerhinin tespit edilen nüshası ve eserin Herevî'ye aidiyeti

Yazma eser literatürü üzerine yapılan kapsamlı çalışmalardan *el-Fihrisü's-şâmil*'de Haydar el-Herevî'nin *el-Keşşâf* literatüründeki bir eserinden bahsedilmemiştir. Habeşî'nin *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî* adlı eserinde ve *el-Keşşâf* literatürü üzerine yapılan Türkçe literatür çalışmalarında ise biyografik kaynaklar referans gösterilerek Herevî'nin Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* şerhi/hâşiyesi üzerine bir hâşiye yazdığı belirtilmiş,⁴³ eserin herhangi bir yazma nüshasından ise bahsedilmemiştir. Herevî'nin *el-Keşşâf* literatüründeki yerine dair şimdiye kadarki bilgilerimiz, görüleceği üzere, Taşköprülüzâde ve Kâtib Çelebi'nin söyledikleriyle sınırlı kalmıştır.

Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi'nde "Haydar Efendi" adına *Hâşiyetü'l-Keşşâf* adıyla kayıtlı 136 varaklık bir yazma nüshada⁴⁴ *el-Keşşâf* metni mukaddimeden Bakara sûresi 178. âyetin tefsirine kadar şerh edilmektedir. Nüshanın zahriyesinde ve eserin gerek girişinde gerekse sonunda müellif ismine dair bir ibare bulunmamaktadır. Zahriyenin üst kısmında müellif ismi zikredilmeksizin Osmanlı Türkçesi ile "hâzâ Şerh-i Keşşâf" ve bunun hemen altında Arapça olarak "*Hâşiyetü'l-Keşşâf*" ibareleri yer almaktadır. Ardından *el-Keşşâf* mukaddimesinde geçen "ve mâ hiye illâ sıfâtu mübtedein" ifadesinde *sıfatın mevsûfa kasrı* mı yoksa *mevsûfun sıfata kasrı* mı bulunduğu tartışması hakkında on satırlık bir açıklama yapılmıştır. Zahriyenin alt kısmında ise nüshanın 1233 yılında Derviş Mehmed Paşa

41 Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, s. 342.

42 Bu konuda 818/1416, 820/1417 ve 823/1420 gibi farklı tarihler verilmiştir; bk. Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, s. 206.

43 Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî: mu'cemun şâmilün li-esmâi'l-kütübi'l-meşrûba fi'r-türâsi'l-İslâmi ve beyâni şürûbihâ*, (Abudabi: el-Mecma'u's-sekafi 2004-1425), III, s. 1458; Muhammed Abay: "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası: Tefsirler, Haşiyeler, Sûre Tefsirleri, Tercümelere", *Divan*, I/1, (1999), s. 266; Mesut Kaya, *Şerh ve Hâşiyeleri Bağlamında el-Keşşâf'ın Tefsire Etkileri: Tefsir Tarihine Bibliyografik Bir Katkı*, (Ankara: İlahiyât 2015), s. 207; Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleceği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzil Hâşiyesi*, (İstanbul: İSAM Yayınları 2015), s. 334; Şükrü Özen, "Teftâzânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL, s. 304.

44 Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, no. 1215, vr. 1^a-136^b.

Kütüphanesine bağışlandığına dair kayıt yer almaktadır. Yine buradaki mühürde “Vakf-ı Hüseyin ve Süleyman ve Ali li-kütüphâne-i sadr-ı a‘zam bi-medreseti Burdur, 1233” ibaresi bulunmaktadır. Nüshanın Burdur İl Halk Kütüphanesi’nde olması bu kayıtlarla anlaşılır hale gelmektedir. Nüshada ferağ kaydı ve tarih bulunmamaktadır. Sadece son sayfanın (136^b) hâmişinde “Bu hâşiye Bakara Sûresi’ndeki *kısas size farz kılındı*⁴⁵ ifadesinde sona ermiştir (*Kad intehâ hâzibi’l-hâşiye ilâ kavlibi Teâlâ “kütibe aleykümü’l-kısâsu” min sûrati’l-Bakara*)”⁴⁶ açıklaması yer alır.

Nüshanın zahriye ve hâmişlerindeki mevcut veriler eserin yazarı hakkında bir kanaat oluşturma imkânı vermemektedir. Yazma nüshada eserin Haydar el-Herevî’ye ait olduğuna dair açık bir işaret bulunmazken kütüphane kaydında “Haydar Efendi” ibaresine yer verilmesi, bu kaydın içerikten hareketle düşüldüğünü akla getirmektedir. Muhtemelen, Kâtib Çelebi’nin *Keşfü’z-zünûn*’da *el-Keşşâf* literatürünü ele alırken Şeyh Haydar adlı müellifin *Hâşiyetü’l-Keşşâf*’ından yaptığı ve incelediğimiz yazma nüshanın içeriği ile örtüşen nakilden⁴⁷ hareketle yazar olarak Haydar Efendi adına ulaşılmıştır. Kayıttta tam ismin veya en azından Haydar el-Herevî adının verilmemesi ise müellifin tam olarak tespit edilemediğini göstermektedir. Nitekim Haydar el-Herevî için literatürde Haydar Efendi tabiri kullanılmamaktadır ve dahası Kâtib Çelebi’nin sözünü ettiği Şeyh Haydar’ın Haydar el-Herevî olduğunu söylemek için ilave bir araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Görüleceği üzere, girişte verilen bilgiler, eserin Herevî’ye aidiyetini göstermektedir. Yazar eserin yazılış hikâyesinden bahsederken hayatı hakkında geniş bilgi vermiştir⁴⁸ ve burada verilen bilgiler Herevî’nin biyografik kaynaklarda yer alan hayat hikâyesiyle birebir örtüşmekte, dahası bu konuda biyografik kaynaklarda yer almayan bazı veriler sunmaktadır. Eserin Sultan I. Mehmed’e ithaf edilmesi⁴⁹ de eserin Herevî’ye aidiyetini desteklemektedir.

3. Herevî’nin *el-Keşşâf* şerhindeki veriler

Herevî’nin *el-Keşşâf* şerhi her şeyden önce yazarının *el-Keşşâf* literatüründeki yerini aydınlatmaktadır. İçerik incelemesiyle Herevî’nin bu eserdeki kaynakları,

45 Bakara, 2/178.

46 Burhaneddin Haydar b. Muhammed el-Herevî, *Şerhu’l-Keşşâf*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, no. 1215, vr. 136^b.

47 Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, II, 1482-1484; krş. Herevî, *Şerhu’l-Keşşâf*, vr. 1^b-2^a.

48 Herevî, *Şerhu’l-Keşşâf*, vr. 2^b-3^a.

49 Herevî, *Şerhu’l-Keşşâf*, vr. 3^{a-b}.

şerh yöntemi ve katkıları açığa çıkarılabilecektir. *el-Keşşâf* literatüründe yazılan şerh ve hâşiyelerde pek gözlenmeyen şekilde, bu eserde kapsamlı bir giriş yazısı kaleme alınmıştır. Herevî girişte, *el-Keşşâf* hakkındaki kanaatlerini ve *el-Keşşâf* literatüründe verilen başlıca eserlere yönelik değerlendirme ve eleştirilerini ortaya koymuş, *el-Keşşâf* şerhinin yazılış hikâyesinden bahsetmiş, Horasan'ın Serahs şehrinden Herat'a, oradan Şîraz'a ve oradan Anadolu'ya ve nihayet Bursa'ya uzanan ilim yolculukları hakkında bilgiler vermiş, Acem diyarından Bursa'nın nasıl algılandığı konusunda çarpıcı ifadeler kullanmış, hocası Teftâzânî ile olan yakın ilişkisinden söz etmiş ve başta Çelebi Mehmed olmak üzere Osmanlı sultanlarının niteliklerinden bahsederek eserini Çelebi Mehmed'e ithaf etmiştir. Aşağıdaki başlıklar altında Herevî'nin girişteki söz konusu açıklamaları konularına göre tasnif edilerek ele alınacaktır.

3.1. *el-Keşşâf*'a dair değerlendirmeler

Herevî *el-Keşşâf* şerhinde hamdele ve salveleden sonra kaleme aldığı girişte öncelikle *el-Keşşâf* hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Özetle o, *el-Keşşâf*'ın çok değerli, yapısı sağlam, ne öncesinde ne de sonrasında benzeri görülmemiş bir tefsir olduğunu, dünya döndükçe benzerinin getirilemeyeceğini, yüzücülerin aşamayacağı kadar büyük bir derya, yol almakla bitirilemeyecek kadar geniş bir vadi olduğunu, terkiplerinin güzelliği ve üslubunun sağlamlığı konusunda önde genel âlimlerin ittifak ettiğini, ibarelerinin gücüyle akıllara şaşkınlık verdiğini, istiarelerinin tatlılığı karşısında belagat ehlinin dehşete kapıldığını, tefsirin kanunlarını gözden geçirip burhanlarını düzenleme, kaidelerini ortaya koyma ve sorunlarını çözme konusunda kusursuz olduğunu, belagat incelik ve nüktelerini açığa çıkardığını, naslardan anlamı elde etme ve sonuca ulaşma konusunda Arapça'nın kurallarına uyduğunu, ondan sonra yazılan tefsirlerde ondaki lezzetin bulunmadığını ve onu nitelendirmek için en uygun ifadelerin müellifin *el-Keşşâf*'ın mislinin bulunmadığı ve onun cehalet hastalığının şifası olduğuna dair şiiri olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu niteliklerinden dolayı *el-Keşşâf*, elden ele dolaşır olmuş ve şöhreti âlemi sarmıştır.⁵⁰

Herevî bu mübalağalı övgü ifadelerinin ardından *el-Keşşâf*'ın olumsuz yönlerinden de bahseder. Eserin olumsuz tarafları, müellifin Mu'tezile'ye olan aşırı bağlılığı ve kemal sahiplerini yüceltme konusundaki ihlalleridir. Ona göre müellif, *el-Keşşâf*'ta öyle şeyler yapmıştır ki bunlar eserin parlaklığını gidermiş, onun saf

⁵⁰ Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 1^b.

suyunu kirletmiş ve derecesini düşürmüştür.⁵¹ Herevî bu olumsuz yönleri dört başlık altında özetlemiştir:

Bunlardan ilki, müellifin, “heva ve hevesine uymayan” bir âyetle karşılaştığında zorlama açıklamalarla âyetin zahirinden dönmesidir. Bir zaruret olmaksızın âyetin zahirinden dönülmesi tahriften başka bir şey değildir. Zemaşşerî'nin bu yaklaşımının en bariz sonucu, eserin itizâlî görüşlerle dolmasıdır. Herevî *el-Keşşâf*'taki itizâl unsurlarının okuru bir tuzak gibi içine çekebileceğini belirttiikten sonra bunun “büyük bir afet ve habis bir musibet” olduğunu ekler.⁵² O böylece, şerhini yazarken müellifin itizâlî yönelişine karşı teyakkuzda olacağını ima etmiş olur.

İkinci kusur, müellifin Allah'ın razı olduğu kulları hakkında konuşurken haddi aşması ve inatla bu kötü huyundan vazgeçmemesidir. Herevî burada, Fahreddin er-Râzî'nin Âl-i İmrân sûresi otuz birinci âyetin tefsirinde⁵³ Zemaşşerî'ye yönelttiği eleştirileri bunların pek yerinde olduğunu belirterek alıntılamıştır.⁵⁴ Râzî söz konusu açıklamalarında Zemaşşerî'nin bu âyetin tefsirinde Allah dostlarına karşı ağza alınmayacak sözler sarf ettiğini, fuhşiyat kitaplarına (*kütübül-fuhş*) yazılması bile uygun olmayan bu ifadelerin Kur'an tefsirine yazılmasının kabul edilemez olduğunu belirtmektedir.⁵⁵ Zemaşşerî eleştiriye konu olan açıklamalarında, *muhabbetullah* iddiasıyla “Allah'ın adını anarak el çırpın, böğüren ve bağırıp çağırın” kimseleri hedef alarak bunların gerçekte “habis nefislerinde tasavvur ettikleri bir sureti ilahlaştırın cahiller” olduklarını belirtmektedir.⁵⁶ O, bunların kendilerinden geçerken elbiselerini belki de meniyle doldurduklarını söyleyecek kadar ileriye gitmiştir.⁵⁷ Zemaşşerî burada bir takım ayinlerle cehrî zikir yapan sûfilere kastediyor olmalıdır. Buna karşı Râzî, bu kesimleri Allah dostları olarak adlandırmış ve Zemaşşerî'ye Herevî'nin de naklettiği sert eleştirileri yöneltmiştir.

51 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 1^b-2^a.

52 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^a.

53 Herevî burada Râzî'nin söz konusu açıklamaları Âl-i İmrân Sûresi'ndeki “... *O onları, onlar da O'nu sever*” âyetinin tefsirinde yaptığını belirtmiştir ki bu ifade Mâide Sûresi'nin beşinci âyetinde geçmektedir. Râzî söz konusu açıklamaları yine Allah sevgisinden söz edilen Âl-i İmrân Sûresi otuz birinci âyetin tefsirinde yapmıştır.

54 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^a.

55 Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb: et-Tefsîru'l-kebîr* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî 1420), VIII, s. 198.

56 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, I, s. 353.

57 Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, I, s. 353.

Üçüncüsü, müellif, fazilet ve kemalini ortaya koymaya pek hevesli olduğundan, her ne kadar bütün ilimlerde maharetli olsa da, yularını vehim ve hayallerin eline vererek, esasında heva ve eğlence olan birçok şiire, darb-ı mesele ve şeriat ve akılla bağdaşmayacak mizah unsurlarına yer vermiştir.⁵⁸ Bu eleştiri ilk ikisine göre oldukça naiftir. Zira Zemahşerî'nin dil inceliklerini açıklamak üzere şiir ve darb-ı mesel gibi ustalıkla kullandığı edebiyat unsurlarının heva ve heves bağlamında değerlendirilmesi tartışmalıdır.

Dördüncüsü, müellif, Allah'ın lütfü keremiyle "fırka-i nâciye" olan, İslâm'ın ana çizgisini oluşturup şeriat ve ahkâmın beyanını sağlayan Ehl-i sünnet hakkında fahiş isim ve lakaplar kullanmaktadır. O, Ehl-i sünnet'ten bazen *Mücebbirel Mücbire* olarak bahsetmiş, bazense onları küfür ve ilhadla itham etmiştir. O böylece, seçkin âlimlerin yolundan ayrılıp "sefihcçe ve cahilce" hezeyanlarda bulunmuştur.⁵⁹ İlk eleştiri gibi bu da *el-Keşşâf*'ın i'tizâlî içeriğiyle ilgilidir ve şârih burada Ehl-i sünnet kimliğini vurgulu bir şekilde ortaya koymuştur.

Herevî'nin *el-Keşşâf*'a dair açıklamaları bu şekilde son bulmaktadır. Bundan sonra o, *el-Keşşâf* literatürü hakkında çarpıcı değerlendirmeler yapmıştır. Herevî'nin girişte yaptığı açıklamalardan *el-Keşşâf* ile ilgili olan yukarıda sözünü ettiğimiz kısım, Kâtib Çelebi tarafından *Keşfü'z-zünûn*'da *el-Keşşâf* literatürünün verildiği kısmın⁶⁰ sonunda kısaltılarak alıntılanmıştır.⁶¹ Herevî'nin incelediğimiz yazma nüshadaki ifadeleri *Keşfü'z-zünûn* neşrindeki ifadelerle mukayese edildiğinde, ana metinden birçok açıklamanın düşürüldüğü ve bazı ibarelerin hatalı aktarıldığı gözlenmektedir. Örneğin yazma nüshadaki "ومنها: أنه لشغفه بإظهار الفضائل والكمالات" ibareleri⁶² kullanılan neşirde "ومنها: أنه كشفه بإظهار الفضائل والكمالات" olarak anlamı bozacak şekilde yer almıştır. İkincil bazı çalışmalarda Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn*'da Şeyh Haydar'dan aktardığı *el-Keşşâf* hakkındaki kanaatlerin birebir alıntılandığı⁶³ veya kısaca özetlendiği görülmektedir.⁶⁴

58 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^a.

59 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^a.

60 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1475-1484.

61 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1482-1484.

62 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^a.

63 Muhammed ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), I, s. 309.

64 Kaya, *el-Keşşâf'ın Tefsîre Etkileri*, s. 208-209.

Kâtib Çelebi söz konusu alıntının kaynağını şöyle belirtmiştir: “Şeyh Haydar *Hâşiyetü'l-Keşşâf*'ta –[bu eser Kur'an'dan] üçüncü cüz'e yaklaşmıştır-⁶⁵ ‘Fazlı ve mükemmelliğinin kemaliyle insan varlığına suret veren Allah'a hamd olsun...’ deyişinin ardından şöyle demiştir..”⁶⁶ Buradaki hamdele ifadesi ve sonrasındaki alıntıda yer alan ifadeler, incelediğimiz nüshadaki *el-Keşşâf* şerhine aittir. Çelebi'nin “üçüncü cüz'e yaklaşmıştır” ifadesi gerçeği yansıtıyorsa ve “üçüncü cüz'ün başına yaklaşmıştır” şeklinde anlaşılırsa, Kur'an'ın 26. sayfasına kadarki kısma gelen elimizdeki nüshanın sondan biraz eksik olabileceği söylenebilir. Nitekim elimizdeki nüshada son varışın bitiminde akış birden kesilmektedir.

Çelebi daha önce *el-Keşşâf* literatürünü verirken Haydar el-Herevî'den de bahsederek onun Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* şerhi üzerine bir hâşiyeye yazdığından söz etmişti.⁶⁷ Bundan birkaç sayfa sonra alıntı yaptığı Şeyh Haydar'ın eserine ise *Hâşiyetü'l-Keşşâf* olarak atıf yapmıştır. Alıntının kaynağı tespit edilmeden önce burada kastedilenin Haydar el-Herevî olup olmadığı şüpheliydi. Kaynak tespitiyle birlikte burada kastedilenin Haydar el-Herevî olduğu kesinlik kazanmıştır. Fakat şimdi de Çelebi'nin Herevî'nin biri Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* şerhi hâşiyesi diğeri ise doğrudan *el-Keşşâf* hâşiyesi/şerhi olarak iki ayrı eserden mi bahsettiği sorusu gündeme gelmektedir.

Değindiği üzere, Taşkoprülüzâde onun sadece Teftâzânî'nin şerhine yazdığı hâşiyeden bahsederek bu eserde Cürçânî'nin itirazlarına cevaplar verildiğini belirtmiş, Kâtib Çelebi *Keşfü'z-zünûn*'da iki ayrı isim anarken *Süllemül-vusûl*'de *Hâşiyetü'l-Keşşâf*'tan alıntıda bulunmuş, daha sonra Bağdatlı da Herevî'ye sadece *Hâşiyetü'l-Keşşâf* nispet etmiştir. Bu noktada ya *Hâşiyetü'l-Keşşâf* olarak atıf yapılan eser tespit ettiğimiz eserdir ve Herevî'nin Teftâzânî'nin şerhi üzerine yazdığı bir eseri daha bulunmaktadır ya da tespit ettiğimiz *el-Keşşâf* şerhi/hâşiyesi Teftâzânî'nin şerhine yazılmış bir hâşiyeye olarak da algılanabilecek içerikte olup Teftâzânî'nin şerhine yazılan hâşiyeye olduğu söylenen de budur. Bu sorunu çözümlemek için yazmasını tespit ettiğimiz eserin içeriği incelendiğinde, bunun biçimsel açıdan bir *el-Keşşâf* şerhi hâşiyesi olmayıp doğrudan *el-Keşşâf* metni üzerine yazıldığı, fakat sıklıkla Teftâzânî'nin şerhindeki görüşlere atıflar yapıldığı gözlenmektedir. Eserde

65 Çelebi burada “kâle's-Şeyh Haydar fı *Hâşiyeti'l-Keşşâf* ilâ karîbi'l-cüz'ü's-sâlis...” demektedir. Bu ifadeler ilk bakışta “*Hâşiyetü'l-Keşşâf*’ın üçüncü cüz'üne yakın bir yerde” şeklinde anlaşılrsa da aslında, hazfedilmiş bir fiille, yukarıda verilen anlam kastedilmiş olmalıdır. Nitekim söz konusu eser üç ciltlik değildir ve nakil eserin hamdelesinden yapılmaktadır.

66 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1482-1483.

67 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1479.

Teftâzânî şerhine düzenli olarak başvurulmakla birlikte incelediğimiz örnekler, eserde özellikle Cürçânî'nin itirazlarının ele alınmadığını göstermiştir. Fakat eserde gerek genel olarak gerekse Teftâzânî ile Cürçânî'nin ayrıştığı hususlarda düzenli olarak Teftâzânî'nin görüşleri tercih edilmektedir.⁶⁸ Taşkoprülüzâde bunu itibara alarak eserde Cürçânî'nin itirazlarına cevaplar verildiğini söylemiş olabilir.

Bu noktada bizde oluşan kanaate göre, Herevî'nin şerhinin Teftâzânî'nin şerhiyle birebir irtibatlı olarak yazılması, onun bu şerh üzerine bir hâşiye olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Bu değerlendirmeyi ilk kez yapan ve eseri gördüğünü söyleyen isim Taşkoprülüzâde'dir. O, Cürçânî'nin *el-Keşşâf* şerhine yazdığı hâşiyede, Haydar el-Herevî'ye iki kez atıfta bulunmuştur. Bunlar birebir olmamakla birlikte, incelediğimiz *el-Keşşâf* şerhinden manen yapılan alıntılar olarak değerlendirilebilir.⁶⁹ Bu değerlendirme doğruysa, Taşkoprülüzâde'nin Teftâzânî'nin şerhine hâşiye olarak nitelendirdiği eserin elimizdeki eser olduğu kanaati güçlenecektir.

3.2. *el-Keşşâf* literatürüne dair değerlendirmeler

Herevî *el-Keşşâf* şerhinde *el-Keşşâf* literatürüne dair çarpıcı değerlendirmelerde bulunmuştur. O, öncelikle, *el-Keşşâf*'ın yazıldığı günden kendi zamanına kadar bu esere yaraşan bir şerhin yazılmadığını ifade etmiştir. Onun ifadeleriyle, daha önce yazılan şerhler bu eserin hazinelerini açığa çıkaramamış, gizli işaretlerini tespit edememiş, zorluklarını aşamamış, örtüsünü kaldıramamış, gerekli eklemeleri yaparak onu seçkin âlimlerin istifadesine sunamamıştır.⁷⁰ Herevî'den önce Fahreddin el-Çârperdi (ö. 746/1346), Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355), Şerefüddin et-Tîbî (ö. 743/1343), İmâdüddin el-Yemenî (ö. 750/1349), Kutbüddin er-Râzî (ö. 766/1365), Sirâcüddin el-Kazvîni (ö. 745/1344-45), Ekmelüddin el-Bâbertî (ö. 786/1384), Sadüddin et-Teftâzânî, Seyyid Şerif el-Cürçânî ve Meccüddin el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) gibi allâmelerin çok değerli *el-Keşşâf* şerhleri⁷¹ kaleme aldıkları dikkate alındığında, Herevî'nin bu açıklamaları oldukça iddialı gözükmektedir.

68 Örneğin bk. Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 4^a, 5^a, 6^b.

69 Taşkoprülüzâde metin içinde doğrudan Haydar el-Herevî'nin ismini zikretmese de hâmişte bu atıfların kaynağını belirtmiştir. Eserin tenkitli neşri sırasında hâmişteki notlara yer verilmiştir. İlk atıf için bk. Taşkoprüzâde Ahmed Efendi, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Keşşâf li'l-Cürçânî, Cürçânî'nin el-Keşşâf Şerhine Hâşiye*, thk. ve trc. Mehmet Taha Boyalık (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları 2016), s. 453; krş. Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 5^{a-b}. İkinci atıf için bk. Taşkoprüzâde, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Keşşâf li'l-Cürçânî*, s. 521; krş. Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 6^b.

70 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^a.

71 Buradaki sıralamada vefat tarihlerinden ziyade eserlerin yazılış tarihleri esas alınmıştır.

Herevî ifadelerine belli başlı *el-Keşşâf* şerhlerini değerlendirerek devam etmiştir. Bu değerlendirmelerin çağdaş dönem öncesinde *el-Keşşâf* literatürü üzerine yapılmış en çarpıcı değerlendirmeler olduğu şüphesizdir. Ona göre Tîbî'nin şerhi, her ne kadar kıraat, hadis, rivayet ve sözlükbilim konularında önemli katkılar sağlasa ve inceliklerin tespiti, meselelerin düzenlenmesi ve delaletlerin ortaya konulmasında önemli bir rol oynasa da, iki açıdan kusurludur. İlk olarak, *el-Keşşâf*'ın içerdiği ilimleri tam olarak elde etmek, çalışma ve gayretle elde edilemeyecek Allah vergisi bazı yetenekleri gerektirir. *el-Keşşâf*, sadece zahiri ilimlere vukufiyet sağlamakla elde edilebilir ve sıradan bir tabiata sahip olanların ulaşabileceği bir eser değildir. İlimlere vukufiyetin yanı sıra, bazısına Zemahşerî'nin de işaret ettiği üzere,⁷² “tefsir alanındaengin bir tecrübeye eşlik eden keskin bir zekâ, nüfuz edici bir tabiat ve derinlik” gerekir. Tüm bunlar çalışma ve gayretle elde edilebilecek özellikler olmayıp, Allah vergisidir. Bunları Allah Teâlâ dilediğine lütfeder.⁷³ Herevî böylece, Tîbî'nin *el-Keşşâf*'ın derinliklerine nüfuz edebilmekten uzak sıradan bir tabiata sahip olduğunu ve Allah vergisi bu ikinci tür özelliklere sahip olmadığını ifade etmektedir. Herevî'ye göre Tîbî'nin şerhinin ikinci kusuru, şârihin, eksik olduğu alanları donanımlı olduğu alanlarla telafi edebileceği vehmine kapılarak, beyan ilminin inceliklerine fazlaca yer vermesidir. Bundan dolayı eserin hacmi gereksiz yere artmış ve eser yersiz açıklama ve meselelerle dolmuştur.⁷⁴

Herevî ikinci olarak, Kutbüddin er-Râzî'nin *el-Keşşâf* şerhini değerlendirir. Bunun ilk kusuru, tamamlanmamış olmasıdır. Tam olsa bile yine kusurludur, çünkü bu eser, Tîbî'nin şerhinin bir hülasasından ibarettir. Eser öncekinin bölümlerini gözden geçirip düzenlemenin ötesinde bir katkı sunmamıştır. Ayrıca ona dayanaksız bazı itirazlar yönelmiştir ki bunlar, sahibinin bu işin ehli olmadığını ilan etmektedir.⁷⁵ Herevî'nin müteahhir dönem İslâm düşüncesinin en parlak isimlerinden birine yönelik bu yaklaşımı ve yönelttiği eleştiriler dikkat çekicidir. İfade edilmeli ki Râzî'nin başlıca kaynağının Tîbî'nin şerhi olduğu doğru olmakla birlikte, o bu şerhi birebir takip etmemekte, genellikle kendi görüşlerini serdetmekte ve özellikle kelimelerinde önemli katkılar sunmaktadır.⁷⁶ Bu yönüyle onun

72 Ebü'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-tevil* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî 1366/1947), I, s. 2-3.

73 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^a.

74 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^a.

75 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^{a-b}.

76 Bu konuda örnekler için bkz. Kaya, *el-Keşşâf'ın Tefsire Etkileri*, s. 166-169.

şerhi, şerh-hâşiye geleneğinin en temel kaynaklarından biri olmuş, çok sayıda atıf almış ve birçok tartışmaya kaynaklık etmiştir. Dolayısıyla Herevî'nin sözü edilen değerlendirmelerine temkinli yaklaşılmalıdır.

Herevî'nin değerlendirdiği üçüncü *el-Keşşâf* şerhi, onun Cîlûvî diye atıf yaptığı Sirâcüddin el-Kazvînî'ye aittir. Ona göre Kazvînî'nin şerhi, *el-Keşşâf*'ın maksatlarına uygunluk arz etmekte, vermek istediklerini ihtiva etmekte, onun usûl ve kaidelerini ortaya koymakta, gizli yanlarını açığa çıkarmakta ve içerdiği fikirleri güzelce özetlemektedir. Ne var ki bunun da üç kusuru vardır. İlk olarak, metinli şerhlerde genellikle gözleendiğinin aksine, bu şerhte *el-Keşşâf* şerhinin tertibine riayet edilmemiştir. Bilakis şârih, ilkeleri konusunda bilgi sahibi olduğu konularla ilgili ibareleri ele almış ve genişçe açıklamış, donanımlı olmadığı yerleri ise açıklamadan geçmiştir. Herevî bu noktada Kazvînî ile *en-Nıhrîr* diye atıf yaptığı Tefâtânî arasında şöyle bir mukayese yapar: Şiir söylemede asıl mesele, aklına geleni beyitlere dökmek değil, beyitlere dökülmesi isteneni beyitlere dökülmektir. Bu meyanda “Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) aklına geleni, Ebû İshâk es-Sâbî (ö. 384/994) ise kendisine emredilene yazar” denilmiştir. Bu ikisi arasında büyük fark vardır. İşte Kazvînî, Sâhib'e benzer şekilde, kendine sunulan her ibareyi şerh edemeyip kendi donanımı çerçevesinde şerh edebilirken, Tefâtânî, Sâbî'ye benzer şekilde, *el-Keşşâf*'ta gözlenen her türlü ibareyi şerh edilmektedir.⁷⁷

Kazvînî şerhindeki ikinci sorun, şârihin sözlükbilim, sarf ve nahiv gibi Arap dilini ilgilendiren konularda bütün çabasını harcasa da, çıkmazlara düşmesidir. Herevî bu durumun, Kazvînî'nin fitraten yetersiz oluşundan mı yoksa aklî ilimlerde eğitimsiz oluşundan mı kaynaklandığını bilemediğini ekler. Onun şerhinin üçüncü kusuru, açıklamaların son derece kısa tutularak söylemek istenene işaret etmekle yetinilmesidir. Bu durum eseri istifadeye açık olmaktan çıkararak onu okumayı bir tür bilmece çözmeye dönüştürmektedir. Öyle ki eserin mütalaasından geriye, “yorgunluk ve bitkinliğe eşlik eden fasit hayallerden” başka bir şey kalmamaktadır.⁷⁸

Haydar el-Herevî'nin değerlendirdiği son *el-Keşşâf* şerhi, hocası Tefâtânî'ye aittir. Sıra hocasına geldiğinde, Herevî'nin sert eleştirilerinin yerini cömert övgü ifadeleri almıştır. Herevî hocasından tahkik ehli derin âlim manasına gelen “el-Muhakkık en-Nıhrîr” ifadesiyle söz etmektedir. Ona göre Tefâtânî'nin şerhi benzersizdir. Çünkü o; tahkik, tetkik, tazvih, tefsir ve derinlikli incelemeler içermekte,

77 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^b.

78 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^b.

bunun yanı sıra bedii ilmi sanatları ve beyân ilmi inceliklerine riayet etmekte, güç kısımların üstesinden gelme, kapalı kısımları çözümleme, şek ve şüpheleri giderme, saldı ve itirazları izale etme ve düğümleri çözme konusunda başarı göstermekte, alandaki inceliklere dikkat çekmekte ve meseleleri hayranlık uyandıracak şekilde güzelce ortaya koymaktadır. Fakat o, bu eserine yaşlılığı sırasında başlamış ve tamamlamaya muvaffak olamamıştır. Herevî, hocasının tefsir alanının gereklerini yerine getirmiş ve muasırları arasında dengi olmayan biri olduğunu belirterek *el-Keşşâf* literatürüne dair değerlendirmelerine son verir.⁷⁹

Literatür değerlendirmesinin ardından sözü kendi yazacağı şerhe getirmek isteyen Herevî, *el-Keşşâf*'ın yazılan bunca şerhe rağmen halen keşfedilmeyi bekleyen bir metin olduğunu, onun hakkını tam olarak vermiş bir şerhin henüz yazılmadığını belirtmiştir. Bu açıklamalara bir sonraki başlıkta değinilecektir.

Kâtib Çelebi, Herevî'nin şerhinden *el-Keşşâf* literatürünü verirken de istifade etmiştir. Dahası, mukayeseli bir inceleme onun *el-Keşşâf* literatürü üzerine yaptığı değerlendirmelerin önemli ölçüde Haydar el-Herevî'nin yukarıdaki açıklamalarından alındığını göstermektedir. Fakat o, bu konuda Herevî'ye herhangi bir atıfta bulunmamış, açıklamalara kendi ifadeleri gibi başlamıştır. Çelebi'nin "Tîbî'nin şerhine gelince... (*emmâ şerhu't-Tîbî...*)" diye başlayıp Teftâzânî ile ilgili açıklamaların sonunda yer alan "delinmemiş incidir (*dürretün lem tüşkab*)" diye biten bir sayfayı aşkın açıklaması,⁸⁰ katkısız olarak ve özetle Herevî'nin mukaddimesinden alınmıştır.⁸¹ Açıklamaların sonundaki "ilh." kaydı burada bir alıntı söz konusu olduğunu gösterse de metnin akışından bu ifadelerin Kâtib Çelebi'ye ait olduğu zannedilebilmektedir. Nitekim *el-Keşşâf* literatürüne yönelik yeni bir çalışmada bunlar Kâtib Çelebi'nin kendi değerlendirmeleri olarak yansıtılmıştır.⁸²

Söz konusu değerlendirmelerde Tîbî, Râzî ve Kazvînî gibi önemli şârihler hakkında sert açıklamaların yapılmış olması, Teftâzânî şerhinin ise ölçüsüzce öne çıkarılması, değerlendirmelerin gerçek kaynağının tespit edilmiş olmasını önemli hale getirmektedir. Yine kaynak tespitiyle birlikte, Çelebi'nin Herevî'nin metninden önemli sayılabilecek birçok ibareyi düşürdüğü ve nâşirlerin bu kısımda bir yerde

79 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^b.

80 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, s. 1478-1479.

81 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^{a-b}.

82 Kaya, *el-Keşşâf'ın Tefsire Etkileri*, s. 121, 166, 178-179.

anlamı tam tersine çeviren hatalı bir müdahalede bulunduğu anlaşılmıştır.⁸³ Bu müdahale ikincil literatürde hatalı açıklamalara da yol açmıştır.⁸⁴

3.3. Biyografik bilgiler

Herevî girişte *el-Keşşâf* ve *el-Keşşâf* literatürüne dair görüşlerini açıkladıktan sonra, *el-Keşşâf*'ın yazılan bunca şerhe rağmen halen keşfedilmeyi bekleyen bir metin olduğunu, onun hakkını tam olarak vermiş bir şerhin henüz yazılmadığını belirterek sözü kendi yazacağı *el-Keşşâf* şerhine getirmiştir. O, eserin yazılı hikâyesini anlatmaya çocukluğuna giderek başlar ve adım adım ilerleyerek yaptığı ilim yolculukları hakkında bilgiler verir. Özetle onun ifadelerine göre, Herevî daha çocuk yaşlardayken Allah'ın inayetiyle ilimle iştigal etmeye başlamış, vaktinin çoğunu ise Zemahşeri'nin *el-Keşşâf*'ını mütalaa ederek, inceliklerini araştırarak, güçlüklerini çözümleyerek geçirmiş ve onu okutarak hilelerine (*tedlis*) karşı uyarmıştır. *el-Keşşâf* metnine dair incelik ve nükteleri her ne zaman arkadaşlarıyla paylaşırsa, onlar bunları çokça beğenip *el-Keşşâf*'ın gizli kalmış özelliklerinden saymışlar, Herevî'ye “*el-Keşşâf* metnine dair görüşleri derleyici, eserin maksatlarını açıklayıcı, önceki şârihlerin açıklamalarına itirazlar içeren orta hacimde bir şerh” yazması için telkinlerde bulunmuşlardır. Herevî çok kere bu talebi yerine getirmeye niyetlenmiş, fakat her defasında, tefsir alanındaki bilgi ve donanımını yetersiz bulduğundan geri çekilmiştir. Zamanında tefsir ilminin gereğince temsil edilmeyip kötü bir durumda oluşu da onun bu kanaatini beslemiştir. Herevî her ne kadar geri çekilip af dilese de dostlarının talep ve teşvikleri artarak devam etmiştir. O, *el-Keşşâf* şerhi yazma konusunda tam bir kararsızlık halinde olduğu zamanlarda, Allah'tan ona “el-Muhakkik en-Nıhrîr”in eşsiz ilminden faydalanmak üzere bir kapı açmasını dilemiştir. Nihayet Allah'ın inayetiyle bu arzusu gerçekleşmiş ve Horasan şehirlerinden olan Serahs'ta bulunan Teftâzânî'nin yanına gitmek üzere yola koyulmuştur. Ona ulaştığında onunla sohbetin zevkine varmış, bütün vaktini adayarak ona mülazemet etmiştir. Her gün onunla mütalaalarda bulunmuş, aklına gelen itirazları onun yüce görüşlerine arz etmiştir. Herevî bu durumunun gıpta edilecek türden olduğunu ekler. Fakat zamanla Serahs'ta kargaşa ortamı doğmuş, düşmanlıklar artmış, maişeti kazanmak

83 Herevî, Tibî'yi eleştirirken onun çalışıp çabalamakla elde edilmesi mümkün olmayan Allah vergisi bazı niteliklerden yoksun olduğunu belirtirken, neşirde parantez içerisinde verilen istisna kaydı (*illâ*) ile anlam, Tibî'de olmayan niteliklerin ancak çalışıp çabalamakla elde edileceği şeklinde yanlış yansıtılmıştır; bk. Kâtib Çelebi, *Keşfüz-zünûn*, II, s. 1478; krş. Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^a.

84 Kaya, *el-Keşşâf'ın Tefsire Etkileri*, s. 121.

güçleşmiş ve bu şehir yaşanmaz hale gelmiştir. Bundan dolayı Serahs'ı terk eden Teftâzânî ve Herevî'nin yolları ayrılmış, hoca kuzeyde yer alan Mâverâünnehir bölgesine, öğrencisi ise güneydeki Herat'a doğru yola çıkmışlardır. Herevî, Herat yönünde oldukça zor ve meşakkat dolu bir yolculuk geçirdiğinden söz eder.⁸⁵

Yukarıdaki açıklamalar tarihi bilgilerle bir araya getirilirse, Teftâzânî ve Herevî'nin Serahs'ta birlikte buldukları ve bu şehirden ayrıldıkları zaman dilimi yaklaşık olarak tespit edilebilir. Ayrıca Herevî'nin Serahs şehrine dair tanıklığı, bu şehirde yaşanan karmaşanın bir âlimin zihninde nasıl karşılık bulduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu karmaşa ortamı gerek Teftâzânî'yi gerekse Herevî'yi ilim kariyerleri için yeni planlar yapmaya sevk etmiştir.

Yine kendi ifadeleriyle, Herat'tan sonra da uzun yolculuklar yaparak birçok beldeyi dolaşan Herevî, nihayet Fars topraklarına gelerek Şîraz'a girmiştir. Burada senelerce kalarak tedrisle meşgul olmuş, çevresinde bir öğrenci kitlesi oluşmuştur. Herevî artık *el-Keşşâf*'ın ilkelerine dair kimsenin sahip olmadığı bilgilere sahip olduğunu ve onun hakikatlerini görebilme konusunda kimsenin ulaşamayacağı bir seviyeye ulaştığını düşünmektedir. Bu konuda o, "Artık bu kitaba dair kimsenin sahip olmadığı ilkeleri elde etmiş, onun hakikatlerini gözleme konusunda kimsenin ulaşmadığı bir makama erişmiştim"⁸⁶ der. Bu arada onun *el-Keşşâf*'a şerh yazmasına yönelik talep ve ısrarlar tekrardan başlamıştır. Herevî "belki", "umulur ki" gibi temennilerle bu talepleri geçiştirirken, bu sırada içinde, "adalet ve ihsanın kaynağı, güvenlik ve selametın merkezi olan Anadolu'ya" (*Memâlikü'r-Rûm menâbi'ül-adl ve'l-ihsân ve mecâmi'ul-emn ve'l-emân*) gitme konusunda güçlü bir istek oluşmuştur. Fakat her ne zaman bu isteğini gerçekleştirmek istese karşısına bir engel çıkmış, bir türlü amacına ulaşamamıştır. Yine de "cömertlik ve hayrın taşıdığı" o diyardan vazgeçmemiş ve nihayet Anadolu'ya yönelerek, birçok toplulukla münasebetin ardından, Bursa'ya ulaşmıştır.⁸⁷

Herevî'nin Bursa şehri ve Osmanlı sultanları ile ilgili kanaatlerine geçmeden önce, Kâtib Çelebi'nin Herevî'nin ilim yolculuklarıyla ilgili olarak *Hâşiyetü'l-Keşşâf*'tan yaptığı alıntıyı hatırlatmalıyız. Herevî'nin biyografisini ele alırken yer verdiğimiz bu alıntıyla elimizdeki eserdeki ifadeler mukayese edildiğinde, ilginç sonuçlar gözlenmektedir. Herevî'nin elimizdeki şerhinde/hâşiyesinde Kâtib Çelebi'nin

85 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^b. Açıklamaların son kısmı, yazmanın hâmişinde metne eklemeye olarak yer almaktadır.

86 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 3^a.

87 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 2^b-3^a.

aktardığı bazı bilgiler bulunmazken Kâtib Çelebi de elimizdeki eserde yer alan bazı bilgileri aktarmamıştır. Çelebi, Herevî'nin Serahs'ta bulunan Teftâzânî'nin yanına gidip onunla hemhal olmasını, sonra Şiraz'a geçerek burada senelerce kalmasını bizzat Herevî'nin ağzından elimizdeki metinle uyumlu olarak fakat oldukça özet şekilde aktarmıştır. Ne var ki o, devamla, Herevî'nin Tebriz'de dört yıldan fazla, Şirvan'da sekiz yıl kaldığını, sonra hacca niyetlendiğini ve sebeplerin tevafuk ettirmesiyle Rum beldesine gittiğini, oranın sultanı Mehmed b. Bayezid'in ülkesinde kalmasını rica ettiğini ve on yıla yakın süre Bursa'da kaldığını yine Herevî'nin ağzından aktarmıştır.⁸⁸ Bu bölümde verilen rakamlar elimizdeki yazma nüshada yer almamaktadır. Kâtib Çelebi'nin alıntısında ise yukarıda değinilen birçok ayrıntı ve aşağıdaki başlıkta yer verilecek olan açıklamalar bulunmamaktadır.

Kâtib Çelebi'nin alıntısındaki fazlalıklar konusunda kesin bir şey söylemek güçtür. Çelebi'nin alıntılar yaptığı nüshanın incelediğimiz eserin farklı bir versiyonu olması en kuvvetli ihtimaldir. Nitekim Herevî'nin neredeyse aynı giriş ifadelerine sahip başka bir *el-Keşşâf* şerhinin/haşiyesinin bulunması anlaşılabilir değildir. Bu durumda, Çelebi müellifin ilave açıklamalarını içeren farklı bir nüsha kullanmış olmalıdır. Nitekim farklı müellif nüshalarının bulunması ve sonradan yazılan nüshanın ilave ve tashihler içermesi, girişinin ve özellikle de ithaf kısmının tekrardan ele alınması karşılaşılan bir durumdur. Düşük bir ihtimal ise elimizdeki nüshanın eksik olması ve Çelebi'nin tam olarak istinsah edilmiş bir nüshaya sahip olmasıdır. Elimizdeki nüshada ibarelerin oldukça akıcı olması ve düşüklük izlenimi oluşmaması bu ihtimali zayıflatmaktadır. Çelebi'nin söz konusu açıklamaları Herevî'nin başka eserlerinden hareketle tamamlaması da uzak bir ihtimaldir. Nitekim onun *el-Îzâh* şerhi ile *es-Sirâciyye* şerhinin giriş⁸⁹ ve sonuç⁹⁰ kısımlarında ve hâmişlerinde müellifin hayatıyla ilgili malumat verilmemiştir.

3.4. Bursa ve Osmanlı sultanlarıyla ilgili açıklamalar

Herevî girişin son kısmında, Bursa şehri, Sultan I. Mehmed ve ondan önceki Osmanlı sultanları hakkında çarpıcı tespitler yapmıştır. O, meşakkatli yolculukların ardından ulaştığı Bursa'dan "Erdemlilerin ve yücelerin diyarı ve övülesi kahramanların otağı olan, ufuklara üstünlük kuran, hoşluğu ve şerefiyle namı dünyayı saran –o, her ne kadar gök kubbenin içinde yer alsada, inci, sedeften öte bir anlam ifade

88 Kâtib Çelebi, *Süllemül-vusûl*, II, s. 70.

89 Herevî, *Şerhu'l-Îzâh*, vr. 1^b-2^a; Herevî, *Şerhu'l-Ferâiz*, vr. 1^b-2^a.

90 Herevî, *Şerhu'l-Îzâh*, vr. 179^a; Herevî, *Şerhu'l-Ferâiz*, vr. 164^b.

eder- ve diğer şehirlerden üstün olması için kendisine şeref olarak yüce Sultan [...] Mehmed b. Bayezid'in saltanat yurdu olması yeten şehir"⁹¹ ifadeleriyle bahseder. Onun Anadolu için de "adalet ve ihsanın kaynağı, güvenlik ve selametin merkezi" ifadelerini kullandığından söz edilmişti. Buradan hareketle, Serahs, Herat, Şiraz, Tebriz ve Şirvan gibi önemli merkezlerde yaşamış olan Herevî'nin, zihninde bölge olarak Anadolu'yu şehir olarak ise Bursa'yı en yüksek konuma yerleştirdiği söylenebilir. Bunu Anadolu'nun siyasi olarak çok çalkantılı olduğu bir dönemdeki tecrübesine dayanarak yapmış olması ayrıca dikkat çekicidir. Öte yandan bu ifadelerde, Herevî'yi himaye eden Sultan'a ve tebaasına karşı bir iltifat maksadı bulunduğu da değerlendirilebilir.

Herevî, Bursa'dan bahsederken, I. Mehmed'in adını alıntıda belirttiğimiz şekilde kısaca vermemiş, köşeli parantez olarak işaretlediğimiz aralıkta, genişçe yazılmış 22 satır boyunca övgü ifadelerinde bulunmuştur. Çelebi Mehmed ile başlayıp ondan önceki Osmanlı sultanları ile devam eden övgü ifadeleri şöyledir:

Hazret-i yüce sultan, değerli hakan, sultanları kendine boyun eğdiren, eşsiz güzelliklerin sırlarını açığa çıkaran, türünün kâmil örneği, kutsî nefesle ve ilâhî yardımlarla desteklenmiş, izzet ve celal otağlarını genişçe açan, nimet ve lütuf bulutlarını yayan, dünya iklimlerine ve ufukları saran hilafet döşəğine hak ederek sahip olan, merhametinin ışıkları halk tabakalarını sarmalayan, cömertliğinin eserleri tarihin sayfalarında (*safahâtü'd-duhûr*) parıldayan, güç ve kuvvetinin yuları İslâm'ın himayesine adanmış olan, sevgi şefkat dolu geniş kabı tüm insanların üzerine bocalanmış olan, yüce varlığıyla dünyayı hayrete düşüren, dünya o yüce varlığı her ne zaman şefkatinin satırlarında dizili görse, sultanların ve reislerin topluca onun hilafetinin hediyelerinden medet umar bulunduğu, savaş ateşini yakıp tutuşturunca, nüfuzunun ateşiyle düşmanların kalplerini yakıp eriten, harp sırasında atakları devam ettiğinde, darbesinin tufanından yerin yerinden oynadığı, Efrasiyab (Alp Er Tunga) ve Hâkân bir araya gelseler, onları güçlü saldırısıyla dize getirecek olan, [ğögün kâtibi] Utarit (Merkür), yazarlarını onun her konuda sahip olduğu niteliklerini yazmak için tahsis etse, mürekkeplerin tükeneyeceği ve onun kıssalarının daha bir kısmını yazmışken kalemlerin biteceği, zekâsının haberi Yunan'ın muhakkik âlimlerine ulaşsa, onları övünmekten geri bırakacak olan, Yunan'a verilmiş hikmetin tamamının, onun hikmet deryasında bir katre kadar kalacağı, çölde şaşkınca dolaşır bir halde vehim onu parlayan güneşe benzetince, aklın buna karşı çıkararak onu ayıplaması üzerine, büyük hatasından dolayı gelip özür beyan ettiği, öyle ki ne güneş ne de ay ona benzer ve parlaklığıyla dünyayı aydınlatan odur, Tanrı'nın (*el-İlâh*) onu nimetini tamamlamak üzere yeryüzünün halifesi kılması,

91 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 3^a.

âlemlere rahmet olarak seçmesi ve tayin etmiş olmasıyla –ki onun rahmetinin eserlerini görüyorsunuz- lütfâ mazhar olduğumuz, sultan, gazi, mücahid, muzaffer, mansûr, hakikatin, dinin ve dünyanın güneşi, İslâm'ın yardımcısı, Müslümanların kurtarıcısı, Sultan Mehmed bin⁹² sultan mücahid, gazi, saîd, şehid, itaat eden ve itaat edilen, peşinden gidilmesi gereken, ittiba edilmesi vacip olan, doğruluk ve tahkik konusunda Ebûbekir Sıddîk'ın izinden giden, Müminlerin emiri Ömer b. Hattâb'ın adaletine her konuda sıkı sıkıya sarılmış olan, Osmanlı ülkesinin (*Memleketü 'Usmân*) tamamına güven ve emniyet döşegini seren, konumu yüce, mertebesi yüksek olan, adalet ve ihsan sancaklarını yükselten, hakikat, dünya ve dinin ulusu, İslâm'ın yardımcısı, Müslümanların kollayıcısı Bayezid bin⁹³ Sultan gazi, mücahid, saîd, şehid, zamanın sultanlarına ve devrin hâkimlerine üstünlük kuran, hakikat, dünya ve dinin parıltısı Murad bin Orhan.⁹⁴

Burada en son Orhan Gazi'nin adı anılmış, Osman Bey'in ismi ise zikredilmemiştir. Fakat daha önce onun adı “Memleketü ‘Usmân” ifadesinde geçmişti. Herevî sözünü ettiği sultanlar için kullanılagelen ünvanların⁹⁵ çoğunu kullanmakla birlikte, mübalağa sanatına da başvurarak, kendinden de birçok niteliğe yer vermiştir. Herevî, Çelebi Mehmed'i ve atalarını genişçe andıktan sonra Sultan (I.) Murâd'ın adalet ve takva konusunda emsalsiz olduğunu, ilhad ve küfrü ortadan kaldırmak üzere Rum beldelerine yönelik cihadının önem arz ettiğini, fakat onun oğlu I. Bayezid'in ondan daha değerli işler yaptığını, takva ehli olduğunu, adaletinin tartışılmayacağını, Anadolu'daki zulme son verdiğini ve Candaroğlu İsfendiyar (ö. 843/1440) fitnessini engellediğini ifade eder. Son olarak ise “Sultanımız” olarak atıf yaptığı I. Mehmed'in ihsanda bulunma, dikkat ve itina konusunda babasından bir derece daha üstün olduğunu belirtir. Çelebi Mehmed'e dair ifadeler ona yönelik dualarla sona ermektedir.⁹⁶

Herevî girişte son olarak, Allah Tealâ'nın kendine içinde bulunduğu büyük nimeti vermesiyle gıpta edilen biri olduğunu, elindeki tek sermayenin ilim olduğunu görüp artık dostlarına verdiği vaadi yerine getirme vaktinin geldiğine karar verdiğini, yazacağı şerhte *el-Keşşâf* üzerinde nasıl tasarrufta bulunacağını

92 “Oğlu” anlamına gelen bu ifadeden sonra I. Mehmed'in babası Yıldırım Bayezid'in özelliklerine geçilmiştir.

93 Bundan sonra Yıldırım Bayezid'in babası Sultan I. Murad'ın nitelikleri verilmiştir.

94 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 3^a.

95 Sözü geçen sultanların bilinen bazı ünvanları için bk. Heath W. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devletinin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2010), s. 163-164.

96 Herevî, *Şerhu'l-Keşşâf*, vr. 3^{a-b}.

düşünerek onun kabuk kısmını atarak özünü almayı, sedeflerinden incilerini çıkarmayı, kirlerini izale edip böylece i'tizâl unsurlarından arındırmayı ve Kur'an'a yaraşmayan şiir ve meselleri dışarıda bırakmayı planladığını, bunun ötesinde elden ele gezen şerhlerdeki güzellikleri de katarak metnin zorluklarını aşır kapalılıklarını gidereceğini ve güç kısımları çözümleyeceğini belirtmiştir. O, bu eseri, "kapısına gelenleri eksik olmaması ve fazilet ve kemal sahiplerinin sığınağı olmaya devam etmesi" temennisiyle, daha önce methiyeler düzdüğü Çelebi Mehmed'e ithaf eder ve şimdi kitabın şerhine girişme zamanı diyerek *el-Keşşâf* şerhine başlar.

Yukarıdaki açıklamalar Hervevî'nin daha Horasan şehirlerinde gezerken Anadolu'ya gelme niyetinde olduğunu, Bursa hakkında son derece olumlu kanaatler beslediğini, bu şehre geldiğinde ilim için aradığı huzurlu ortamı bulduğunu ve bizzat Çelebi Mehmed'in ihsan ve lütuflarıyla maddi ve manevî rahata kavuştuğunu göstermektedir. Sürekli I. Mehmed'in yanında bulunduğu ve Şeyh Bedreddin'in yargılandığı heyetin başına geçirildiğine dair bilgilerden, onun Osmanlı'da devrin ulemâsının en seçkinleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Değindiği üzere Kâtib Çelebi, Hervevî'nin ağzından onun Bursa'da yaklaşık 10 yıl kaldığını aktarmış ve Bursa'da vefat ettiğini belirtmiştir.⁹⁷ Bursa'da vefat ettiği haberi doğruysa o, Bursa'da yaklaşık 10 yıl kaldığını bildirdikten sonra da burada yaşamaya devam etmiş veya buradan ayrıldıktan sonra tekrar geri dönerek, I. Mehmed'in vefatını takip eden yıllarda burada vefat etmiş olmalıdır.

Sonuç

Haydar el-Hervevî, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş ve Sultan I. Mehmed'in lütuflarıyla karşılaşır yine onun teklifiyle Bursa'ya yerleşerek uzun yıllar burada ikamet etmiştir. Hervevî'nin hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Biyografik kaynaklarda verilen önemli bir bilgi, onun Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* şerhine bir hâşiyeye yazdığı ve burada Cürçânî'nin Teftâzânî'ye yönelttiği itirazları cevapladığıdır. Bu bilgi ilk kez Taşköprülüzâde tarafından verilmiştir. Kâtib Çelebi de aynı bilgiyi aktarmış, fakat bunun yanı sıra Hervevî'nin *Hâşiyetü'l-Keşşâf* adlı eserinden bazı nakillerde bulunmuştur. Burada biri şerh hâşiyesi diğeri doğrudan ana metin üzerine yazılmış bir şerh/hâşiyeye olan iki eser bulunduğu izlenimi doğsa da, akla yatkın olan ve bazı verilerce de desteklenen husus, Hervevî'nin *el-Keşşâf* literatüründe yazdığı tek bir eserin bulunduğu ve bunun gerek şerh hâşiyesi gerekse doğrudan *el-Keşşâf* şerhi olarak algılandığıdır. Çağdaş

⁹⁷ Kâtib Çelebi, *Süllemül-vusûl*, II, s. 70.

literatür çalışmalarında Herevî'nin *el-Keşşâf* literatüründe verdiği eserin yazma nüshaları tespit edilememiş, bu konuda biyografik kaynaklarda verilen bilgilerle yetinilmiştir.

Yazma bir nüshasını tespit ederek Herevî'ye aidiyetini belirlediğimiz *el-Keşşâf* şerhi, Herevî'nin *el-Keşşâf* literatüründeki yerine dair karanlık noktaları aydınlatacak mahiyettedir. Diğer *el-Keşşâf* şerh ve hâşiyelerinde pek gözlenmeyen şekilde bu eserde kapsamlı bir giriş yazısı kaleme alınarak burada *el-Keşşâf* ve *el-Keşşâf* literatüründe yazılan başlıca şerhler hakkında çarpıcı değerlendirmeler yapılmış, Herevî'nin, hocası Teftâzânî ile olan ilişkisi ve ilim yolculukları hakkında bilgiler verilmiş ve Anadolu, Bursa ve başta I. Mehmed olmak üzere Osmanlı sultanlarına dair kanaatleri aktarılmıştır. Girişteki açıklamalar literatür, biyografi ve tarih araştırmacıları için önemli veriler sunmaktadır.

Herevî eserin girişinde *el-Keşşâf*'ın benzersiz bir tefsir olduğunu gerekçeleriyle açıkladıktan sonra onun olumsuz özelliklerini de maddeler halinde sıralamış, Mu'tezile görüşlerinin benimsenmesi, evliya hakkında edep dışı ifadeler kullanılması, şiir ve darb-ı mesellere ölçüsüzce yer verilmesi ve Ehl-i sünnet'ten uygun olmayan niteliklerle söz edilmesini eleştirmiştir. Bunlardan ilkiyle sonuncusu müellifin Mu'tezile yanlısı görüş ve ifadelerine yöneliktir. İkincisi müellifin sûfilerin cehrî zikir âyinlerine yönelik ağır ithamlarını hedef alır. Üçüncüsü ise müellifin tefsir eserine yakışmayan, şeriate aykırı veya heva ürünü olan edebiyat malzemesine yer vermesiyle ilgilidir. İ'tizâlî yönelişle ilgili eleştirel yaklaşım, sünnî çevrelerde *el-Keşşâf*'ın dil ve belagat açısından vazgeçilmez, i'tizâlî içeriği açısından ise kabul edilemez bir tefsir olarak görülmesinin çarpıcı bir yansımasıdır. Edebiyat malzemesinin uygunsuz kullanımına yönelik eleştiri ise daha çok tepkisel gözükmektedir. Nitekim Zemahşerî bu tür edebiyat unsurlarına genellikle teknik dil analizleri çerçevesinde yer vermektedir.

Kâtib Çelebi söz konusu eleştirileri kayda değer bulmuştur. O, *Keşfü'z-zünûn*'da *el-Keşşâf* literatürünü verdikten sonra bu eleştirileri, Şeyh Haydar'ın *Hâşiyetü'l-Keşşâf*'ını kaynak göstererek özetle alıntılanmıştır. Onun daha önce Haydar el-Herevî'nin Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* şerhine bir hâşiyeye yazdığından söz ederek konuyu kapatmış olması, burada kastedilen Şeyh Haydar'ın Haydar el-Herevî olduğu hakkında şüphe uyandırsa da, nüshanın tespiti ve incelenmesi ile birlikte bu konudaki şüpheler ortadan kalkmıştır. *Keşfü'z-zünûn*'un mevcut neşrinde alıntıya konu olan kısımda bazı ibarelerin anlamı bozacak şekilde hatalı yazıldığı gözlenmektedir.

Herevî'nin *el-Keşşâf* literatürüne dair değerlendirmeleri oldukça cesaretlidir. O, öncelikle kendisine gelinceye kadar *el-Keşşâf*'ın hakkını veren bir şerh yazılmadığını belirtmiş, ardından Şerefüddin et-Tîbî, Kutbüddin er-Râzî ve Sirâcüddin el-Kazvîni gibi önemli şerh yazarlarının eserlerini sert ifadelerle eleştirmiştir. Burada Tîbî'nin sıradan bir tabiata sahip olup *el-Keşşâf*'ı şerh edecek Allah vergisi yetenekleri bulunmadığı, Râzî'nin bu işin adamı olmadığı, Kazvîni'nin ise ya eğitimsiz ya da akli konularda fitraten yetersiz olduğu gibi hükümler verilmiştir. Bu açıklamaları önemli kılan diğer bir husus, bunların Kâtib Çelebi tarafından özet olarak fakat Herevî'ye atıf yapılmaksızın alıntılanmış olmasıdır. İkincil literatürde bu açıklamalar Kâtib Çelebi'nin kendi açıklamaları olarak algılanmıştır ki kaynak tespiti ile birlikte bunun doğru olmadığı açığa çıkmıştır.

Herevî girişte ilim yolculukları ve Bursa'ya gelişi hakkında da bilgiler vermiştir. Bu konuda verdiği ayrıntılar sosyal ve siyasi tarih açısından önem arz eder. Örneğin Serahs'ta ortaya çıkan ve hayatı işkenceye çevirerek âlimleri göçe zorlayan karmaşadan bahsedilmiştir. Herevî; Herat ve Şîraz gibi şehirlerdeki ikametinden sonra geldiği Anadolu ve Bursa'dan övgü dolu ifadelerle bahsetmektedir. Bunlar Anadolu ve özellikle de Bursa'nın onun zihninde ideal yerleşim alanları olduğunu göstermektedir.

Herevî girişte son olarak, I. Mehmed ve ondan önceki sultanlar hakkında bir sayfayı aşan medhiyelerde bulunmuş, burada her bir sultan hakkındaki kanaatlerini açıklamıştır. Bu açıklamalar onun Osmanlı'yı adalet kavramını merkeze alarak algıladığını, Anadolu'yu tam anlamıyla benimsediği ve özellikle I. Mehmed'in faziletlerini anlatmak üzere adeta kelime bulamadığını göstermektedir. Onun I. Mehmed ve ondan önceki sultanlar hakkında özenle kullandığı ifadeler ayrıca analiz konusu edilmeyi hak etmektedir.

Öz ■ Burhâneddin Haydar el-Herevî, Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Horasan bölgesinden Osmanlı topraklarına gelen âlimlerden biridir. Sultan I. Mehmed'in davetiyle Bursa'ya geldiği bildirilen Herevî, burada geçirdiği yaklaşık on yıllık zaman diliminde seçkin bir âlim olarak öne çıkmış ve önemli Osmanlı âlimlerine hocalık yapmıştır. Herevî'nin Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* şerhi üzerine bir hâşiyeye yazdığı Taşköprülüzâde ve Kâtib Çelebi gibi biyografi yazarlarınca bildirilse de, bu güne kadar bu eserin yazmaları tespit edilememiş, *el-Keşşâf* literatürü üzerine yapılan çağdaş çalışmalarda bu konuda biyografik kaynaklarda verilen bilgilerle yetinilmiştir. Söz konusu eserin tespit ettiğimiz bir yazma nüshası, Herevî'nin *el-Keşşâf* literatüründeki

yerini aydınlatacak mahiyette olduğu gibi, şerh-hâşiye literatürü, Herevî'nin biyografisi ve Osmanlı Tarihi alanlarında önemli veriler sunmaktadır. Bu makalede, Herevî'nin biyografisine kısaca değinildikten sonra tespit edilen yazma nüsha tanıtılacak ve söz konusu eserin literatür, biyografi ve tarih alanlarında sunduğu veriler paylaşılarak değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeler sırasında eserin Kâtib Çelebi'ye kaynaklık yönü üzerinde özellikle durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Haydar el-Herevî, *el-Keşşâf* şerhi, *el-Keşşâf* literatürü, Sultan I. Mehmed, Kâtib Çelebi, Bursa.

Bibliyografya

- Abay, Muhammed: “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası: Tefsirler, Haşiyeler, Süre Tefsirleri, Tercümelere”, *Divan*, I/1 (1999), s. 249-303.
- Anıl, Yaşar Şahin: *Osmanlı Döneminde İki Dava: Şeyh Bedreddin ve Midhat Paşa Davaları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Âşıkpaşazâde, Derviş Ahmed Âşıkî: *Âşıkpaşazâde Tarihi: [Osmanlı tarihi (1285-1502)]*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- Bağdâdî, İsmail b. Muhammed Emîn: *Hediyyetül-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, tsh. Kilisli Rifat Bilge-İbnülemin Mahmud Kemal, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed: *Tabakâtül-müfessirin*, nşr. Süleyman b. Sâlih el-Hizzî, Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1417/1997.
- Habeşi, Abdullah Muhammed: *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşi: mu'cemun şâmilün li-esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fi't-türâsi'l-İslâmî ve beyâni şürûhibâ*, Abudabi: el-Mecma'u's-sekafi, 2004-1425.
- Herevî, Burhaneddin Haydar b. Muhammed: *Şerhu'l-Ferâizi's-Sirâciyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizade, no. 260.
- Herevî, Burhaneddin Haydar b. Muhammed: *Şerhu'l-Îzâh*, Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, no. 248.
- Herevî, Burhaneddin Haydar b. Muhammed: *Şerhu'l-Keşşâf*, Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, no. 1215.
- Hoca Sadeddin Efendi: *Tâcü't-tevârih*, İstanbul: Tab'hâne-i Âmire, 1279.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah: *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*, haz. Kilisli Muallim Rifat – M. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1362/1942.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah: *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, haz. Mahamûd Abdulkâdir el-Arnaût - Sâlih Sa'dâvî Sâlih, İstanbul: IRCICA, 2010.

- Kaya, Mesut: *Şerh ve Hâşiyeleri Bağlamında el-Keşşâf'ın Tefsire Etkileri: Tefsir Tarihine Bibliyografik Bir Katkı*, Ankara: İlahiyât, 2015.
- Kurdakul, Necdet: *Bütün Yönleriyle Bedreddin*, İstanbul: Döler Reklam Yayınları, 1977.
- Lowry, Heath W.: *Erken Dönem Osmanlı Devletinin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Maden, Şükrü: *Tefsirde Hâşiye Geleniği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzil Hâşiyesi*, İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Neşrî, Mehmed: *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat – Mehmet A. Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1957.
- Ocak, Ahmet Yaşar: *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler: 15-17. Yüzyıllar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Özen, Şükrü: "Teftâzânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XL, 299-308.
- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer: *Mefâtihul-gayb: et-Tefsîru'l-kebîr*, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420.
- Sayar, Ahmed Güner: "*Velâyet*"ten "*Siyâset*"e Şeyh Bedreddin, İstanbul: Ötüken 2008.
- Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman: *ed-Davû'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Beyrut: Menşûrâtü dâri'l-mektebeti'l-hayât, ts.
- Solakzâde, Mehmed Hemdemî Çelebi: *Solakzâde Tarihi*, haz. Vahid Çabuk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman: *Buğyetül-vu'ât fi tabakâti'l-lügaviyyin ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebül-Fadl İbrahim, Lübnan/Sayda: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Taşköprizâde, İsamüddin Ahmed b. Mustafa: *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fi ulemâi'd-Devleti'l-'Usmâniyye*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975.
- Taşköprizâde, İsamüddin Ahmed b. Mustafa: *Hâşiye alâ Şerhi'l-Keşşâfli'l-Cürcânî, Cürcânî'nin el-Keşşâf Şerhine Hâşiye*, thk. ve trc. Mehmet Taha Boyalık, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Yüksel, Müfid: *Simavna Kadısoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul: Bakış Yayınları, 2002.
- Zehebî, Muhammed: *et-Tefsîr ve'l-müfessirün*, Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebül-Kâsım Cârullah: *el-Keşşâf'an hakâiki't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûbi't-tevîl*, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1366/1947.